

STROSSMAYEROV «KULTURNI EKUMENIZAM» I EUROPA

Kovač Zvonko

Sveučilište u Zagrebu, Hrvatska

The substance of ecumenism and a multicultural reality in South Slavic areas can be linked by starting from personal and other research on Strossmayer conducted till now and by observing him as an advocate of Croatian political goals, of Croatia's unity and independence (especially in national and supranational relations, "territorial integrity" and feudalism), of new research based on his texts, speeches and letters (of which many have their stylistic and literary value). Their substance can be linked through the way in which they can be analyzed today from a global ethics perspective (of Hans Küng), from contemporary ecumenism (of Pope John Paul II) and intercultural history and/or literary history. Special attention is given to questions of (Slavic) European integration, especially Europe's South Slavic, «Turkish» part by interpreting Strossmayer's *Memorandum to the Russian Government* from 1876 in a broader sense.

In conclusion, aspects of «cultural ecumenism», in Strossmayer's sense, are stressed through his need of expanding intercultural, inter-religious dialogue, including the appropriate intercultural, cultural and historical approaches and methods.

Uvod

U svom radu *Strossmayer i interkulturalnost danas* na osječkom simpoziju 1990. (kada su se već nazirale opasnosti ratnoga rješenja *jugoslavenstva*), pokušao sam kulturni aspekt djelovanja biskupa Josipa Juraja Strossmayera (1815 – 1905) iz već proskribirana pojma (*jugoslavenstva*) «prevesti» u novu terminološku matricu, u *interkulturalnost*. Bio sam, naime, uvjeren da bi Strossmayerova kombinacija otvorenosti u kulturi i odlučna borba za federalizam i cjelovitost zemlje, mogla postati hrvatski program u europskim integracijama, budući da bi aktualnu nacionalističku dezintegraciju (kon)federacije, koju su predvodili srpski nacionalisti, među kojima ideja federacije nikada zapravo nije bila prihvaćena, osobito ne u kulturi, historiografiji i među piscima – morala prepustila drugima. Hrvati, upravo hrvatski nacionalisti, u konstelaciji poremećenih hrvatsko-srpskih odnosa, kako sam tada mislio s osloncem na Alberta Bazalu, «u duhu hrvatskoga preporoda i u borbi za idealni sadržaj života», nisu znali, nisu mogli, «doseći Strossmayerovu mudrost», naime odijeliti borbu za cjelovitost zemlje, suverenitet naroda, od zagovaranja suživota vjera, jezika i naroda, njihove svekolike interkulturalnosti, kao zaloga demokratske Hrvatske. (Kovač 2001: 66-68).

Unatoč skepsi, moja je pozornost ipak bila usmjerena prema Europi, europskim integracijskim procesima, pokušajima traženja rješenja kojima bi se «labava federacija», u kontekstu suvremena postmodernog društva, a na najboljim hrvatskim tradicijama, u okolnostima demokratizacije, transformirala u Europsku zajednicu. Iskustvo, lik Strossmayera činio mi se ključnim jer mu se nije mogao odreći patriotizam, pa mu se zbog toga i interkulturalnost shvaćala tek austroslavističkom, a njegov vjersko-politički ekumenizam, kao i kulturni, mogao je biti osiguran dokazanim domoljubljem i neospornim pripadanjem Crkvi, što se generacijama odgojenima u uvjetima «samoupravne federacije» nije u uvijek moglo dokazati.

Ali, kao što je poznato, i Strossmayer je bio optužen za jugoslavenstvo, s hrvatske strane formirana je tvrda linija fronte prema Srbima, podjednako u vojnom, kao i u vjersko-kulturnom smislu, Osijek i Đakovo, naše moguće istočne kule ekumenizma, pretvoreni su u prve pozadinske gradove besmislena rata na koji i danas opominje vukovarska tragedija.

Zbornik s osječkoga skupa nije se nikada pojavio, a moj rad čekao je na objavljivanje desetak godina, kao i svi radovi s temom poredbene/ interkulture povijesti jugoslavenskih/južnoslavenskih književnosti.

I s hrvatske i sa srpske strane propuštena je povijesna prilika da, u plodnim diskusijama koje smo već započeli (npr. u okviru projekta Franje Grčevića, u zbornicima sa skupova), doprinesu krucijalnim pitanjima ne samo našega opstanka i/ili suživota, nego i rješenju aktualnih problema suvremena društva («kulturalna ekumenologija», ekologija, eshatologija, itd.). Punih petnaest godina kasnije, ne stojimo samo pred izazovima za nas zakašnjele europske integracije, puni međusobnoga nepovjerenja, nesnošljivosti i nerazumijevanja, jer ona je idejno-teorijski skoro gotova stvar, ostala su samo tehnička pitanja, nego, osiromašeni i poniženi pred cijelim svijetom, stojimo pred novim procesom, globalizacijom, koja i Europi postavlja nove izazove. Može li nam čitanje i tumačenje Strossmayera danas u tome pomoći?

Strossmayer danas

Odgovorit ću odmah, dakako da može. Suvremeni hrvatski književni kritičar Zdravko Zima, povezujući stogodišnjicu smrti Josipa Juraja Strossmayera i dan pokopa Ivana Pavla II, 8. travnja, prisjeća se trećega Papina posjeta Hrvatskoj, kada je pohodio i Đakovo, u uvjerenju da je «veliki Poljak i pontifeks itekako dobro znao kakav mu je zalog namro hrvatski biskup». Zima podsjeća da je đakovačka katedrala, prema Strossmayerovoj želji, postavljena tako da svojim pročeljem gleda prema Istoku, prema mogućnosti prevladavanja shizme, pa kritički konstatira: «Nitko od naših svjetovnih i sakralnih lidera nije imao hrabrosti objasniti zbog čega je rimski prvosvećenik pohodio malo Đakovo i zbog čega se molio u velikoj Strossmayerovoj katedrali: zato što je za svog pontifikata tako konzekventno i uporno išao tim istim, biskupovim putem! Hrvatske nesreće manje slijede iz njezina položaja i njezine periferičnosti, a više iz patosa nacionalne časti i plemenske samozaljubljenosti, koje se uvijek obaraju na njene najumnije protagoniste. Strossmayer u tome nije nikakva iznimka.» (Zima 2005: 2).

Nije čudno da se liberalnom kritičaru, koji uglavnom djeluje u konzervativnom okruženju hrvatske kulture, nameće potreba za legitimacijom Strossmayera najvišim moralnim autoritetom današnjice, kako se pokojni Papa često rado apostrofirao, da bi se istodobno rijetko prakticirao upravo njegov ekumenski nauk, odnosno iskoraci prema dijalogu vjera.

Međutim, kako sam i ranije primijetio, simbolična otvorenost Strossmayerove crkve prema istočnom, pravoslavnom svijetu, često nije nailazila na spremne sugovornike, a i sâm je imao razumljive rezerve prema «Turcima» u Bosni i Hercegovini, kao i neopravdane prema židovima. Strossmayerov se praekumenizam zapravo bio najaviše koncentrirao na dijalog kršćana, pri čemu su pravoslavni Srbi imali jednaku važnost za Trojednicu, kao i Rusi za svo Slavenstvo. Ni «kulturni ekumenizam» u biti nije bio prošireniji, sve i kada se odnosio na čitavo južnoslavensko područje, premda je i on bio vezan uz politički angažman, kao npr. pri argumentaciji povijesnoga prava Hrvatske na Dalmaciju, kada progovara o položaju Dalmacije u kulturnoj povijesti Hrvata, odnosno kada je za istu svrhu vidi kolijevkom slavenske liturgije. (Tomljanovich 2001: 66-67). Slijedom ranijih istraživanja, čini se da je Strossmayer bio spremniji priznati kulturno značenje Bugarima nego li Slovincima, a obje je kulture (književnosti) vidio tek kao prijelazne u procesu okrupnjavanja, da se izrazim novim rječnikom, u južnoslavensku interkulturnu cjelinu, kojoj su prirodna okosnica kulture kršćana. I u tom ih je smislu i podržavao, pa i sufinancirao. Njegovo uvjerenje, na primjer, da su Slovenci «predziđe hrvatsko prema prohtjevima i provalama njemačkoga plemena» navelo ga je da im sugerira da se u književnom jeziku približavaju Hrvatima, a značajna slovenska recepcija Strossmayerovih inicijativa u Zagrebu, dobila je adekvatan odgovor biskupovom zahvalnicom: «Sve, što gradu Zagrebu za napredak i slavu služi, napredak je ujedno i slava

Ljubljane, a sve, što diže, unapređuje i slavi Ljubljanu, diže, unapređuje i slavi ujedno i Zagreb.» Dirljiv je i podatak da se biskup u devedesetim godinama «na domaku svoga života», najradije molio iz slovenskoga molitvenika *Slava Gospodu*. (Ogledi 1995: 99).

O prijateljstvu Strossmayerovu sa srpskim piscima i podupiranju njihova rada, od Vuka Karadžića do Jovanovića-Zmaja, zatim o pomaganju Crnoj Gori i njegovu prijateljstvu s crnogorskim knezom Nikolom, uglavnom je već sve poznato, ali su manje poznata i Strossmayerova razočaranja sa Srbijom i njezinom politikom, a koja je pregnantno iznio u pismu svom prijatelju Matiji Banu, prvom profesoru «prisposobljene književnosti» u Beogradu:

«Srbija, moj prijatelju, već odavna ide putem vrlo pogibeljnim, koji je lako može u ponor i propast strmoglavit. Ja dvojim, da je ikad bilo primjera, da bi vlada ikoja tako slijepo i tako lakoumno pravo prvorodstva svoga za kukavnu šaćicu leće prodala, ko srpska vlada. Posljedica takve politike jest nerazboriti hostilitet srpskoga življa proti Hrvatima u Hrvatskoj i Dalmaciji s jedne strane, a s druge strane hostilitet proti Bugarima, koji je čak od bogogrdnoga i sramotnoga rata jednog brata na drugoga dospio. Čudnovata stvar i očevadni znak, kako malo sveto evandjelje i kršćanski moral u javnom životu Srbiji ugleda posjeduje, jest taj prošli rat i sljepoća duševna, koja ne uvidja, da bi u onaj grob, koji Srbija Hrvatima i Bugarima kopa, najprvo ona sama propala, i da bi se tomu najviše radovali oni huškači, koji su Srbiju na to naveli.» (Ogledi 1995: 98).

«Nerazboriti hostilitet» prema svojim susjedima, svom prvom prvorodstvu, kako otvoreno neprijateljstvo stilski obazrivo naziva biskup, puno stoljeće kasnije, mnoge će prijatelje srpske kulture odvratiti od suradnje sa Srbima do strpljive suzdržanosti, kakvu je i Strossmayer znao demonstrirati u svom/našem odnosu prema Srbima («imajmo ipak ustrpljenja, ne kršimo nikad zakona bratske ljubavi»), jer moramo znati da će vrijeme, napredak i prosvjeta mnoge predrasude odstraniti; drugi puta opominje «puk katolički, da prama braći Srbima uvijek vrši ono evangjeolsko», naime da, što ne bismo rado da nam drugi čine, ne činimo drugima, itd.) (Ogledi 1995: 97).

Aspekti Strossmayerova Memoranduma i projekt svjetski etos

Shvaćajući *Memorandum ruskoj vladi god. 1876.* djelom kao vizionarski, dakle i književni tekst, pokušat ću ga tumačiti ne samo u kontekstu tekuće integracije Europe, nego u obzoru «svjetskoga etosa» globalizacije, koja i evropskim integracijama nameće nove probleme. Slično kao što je Strossmayer, koji je odgovornost za budućnost Europe namijenio Nijemcima, Latinima i Slavenima, odgovornost za *bližnje i okoliš*, ali i za *svijet koji dolazi poslije nas*, suvremeni teolog Hans Küng usmjerit će prema trima gospodarski vodećim regijama, to su Evropska zajednica, Sjeverna Amerika i pacifistički prostor. Hrvatski san o Europi s ujedinjenim slavenskim kršćanima, tragično započeo s Križanićem i nastavljen Strossmayerom, danas se realizira uglavnom u ekonomsko-vojnom, a manje u kulturno-vjerskom smislu. Upravo suprotno, u globalizacijskim procesima osjećamo da «nepodijeljenom svijetu treba sve više nepodijeljeni etos», a složimo li se da su religije mogući temelj svjetskoga etosa, upitat ćemo se zajedno s Küngom – koji se postmoderni zahtjevi postavljaju religijama. Ograničivši se, poput Strossmayera, samo na kršćane, pitat ćemo se o postmodernim zahtjevima za društvo u kojemu ljudi posjeduju ista prava i žive međusobno u solidarnosti, u kojemu ćemo pronaći put prema pomirenom mnoštvu kultura, tradicija i naroda, koje će biti društvo mira i miroljubivoga rješavanja sukoba, zajednica prijateljski raspoložena prema prirodi, u kojemu će zaživjeti ne samo bratstvo nego i sestriinstvo, ne samo tolerancija, nego i ekumenizam (Küng 2003: 88-90).

Ne obazirajući se na Strossmayerove kritike Latina i Nijemaca, osobito njihova odnosa prema Slavenima i Rusiji, pokušajmo se koncentrirati na «posebne teškoće» koje otežavaju

Rusima da izvrše svoju misiju u Europi. Nakon što su Rusi svoju misiju, na svoj način, konačno okončali, ne bih poljske domačine podsjećao na Strossmayerovu kritiku Poljaka, kad ona ne bi danas bila više nego aktualna za Hrvate, dakako ne toliko u odnosu prema Rusima koliko prema Srbima, tim više što nisam siguran da dio Strossmayerove oštrine nije išao na račun Hrvata i onda kada je *Memorandum* pisan, kao i ono što se odnosilo na Mađare.

Što nam zamjera «prvi narodni biskup», kako je sebe nazvao poslije imenovanja za biskupa, kao jedinu «dobit našega naroda za godinu 1848»? (Koščak 1990: 30).

Prva je zamjerka paktiranje i sa samim paklom, ako to može škoditi Rusima, a zatim i poricanje same egzistencije Slavena u Europi, kao i organizirano prokazivanje Rusa i Rutena u Vatikanu. Kao zagovornik federalnog sistema, «koji prirodi austrijske carevine i pravednim težnjama Slavena potpuno odgovara», zamjera im da su pristali uz dualistički ustav, jer su «dopustili da ih neprijatelji Slavena uvjere kako će dualistička Austrija biti glavno oruđe kojima će Rusi biti savladani», pa i «istrijebljeni iz granica Europe» (Strossmayer 1971: 211):

«Velike nesreće tako su pokvarile svijest Poljaka, da se oni više hrane iluzijama nego istinama i uvijek radije prihvaćaju iluzorne razloge, nego istinite i praktične. Stoga su vrlo često i prijateljima, jednako kao i neprijateljima svojim, na sprdnju, a na svoju veliku propast» /.../

«Tolika je odvratnost Poljaka prema Rusima da oni, kao po nekoj nuždi usuda, uvijek i svagdje izvrgnu u protivnike Rusa, i to se može nazvati Polonizmom. Taj se Polonizam ne može svladati ni dobročinstvima ni porazima. Ne prvim, jer odbija dobročinstva, ili, kako ih primi, okreće ih u oružje. Ne drugim, jer u samim nesrećama raste i neprestano pribavlja nove snage da škodi» (Isto: 211).

Zbog toga Strossmayer vidi rješenje u konvenciji Svete stolice i Rusije jer bi ona «presjekla onu osvadu kao da je čudi Rusa prirođeno da pravi nasilja na savjesti i da katoličkoj vjeri radi o glavi» i bila bi svjedočanstvo da Rusi cijene «slobodu vjere i savjesti», po čemu bi zaslužili «ljubavi i prijateljstva cijele Europe»:

«Postoji zdraviji dio Poljaka koji svoju bolju sreću traži u izmirenju s Rusima. Jasno je da bi po toj konvenciji morala porasti snaga i uticaj toga zdravijega dijela među Poljacima. A potpuno je dostojno plemenitog ruskog naroda da ima samilosti s nesretnom sudbinom svoje braće Poljaka te da, izlazeći ususret njihovim pravim i realnim potrebama i njihovim pravednim željama, osjećajima bratske dobrohotnosti i obiljem darova, pretekne ih na svaki način i skloni na slogu sa sobom. Takvim mudrim i veledušnim načinom postupka spomenuta bi konvencija pripravila siguran uspjeh u dušama Poljaka» (Isto: 212).

Osim zalaganja za konvenciju, koja bi bila opravdana samo iz navedenog razloga, zapažamo da se Strossmayer obraća i Rusima ne bi li ih nagovorio na osjećaje «bratske dobrohotnosti». Bio je itekako svjestan da su za suradnju potrebne obje strane.

Ne može se drugačije, nego u paralelizmu s Hrvatima, odnosno hrvatskim mađaronima, razumjeti i oštra kritika Mađara, kao što se i pozitivna identifikacija s Česima, osobito s češkom slavnom aristokracijom, njihovom vjernosti dinastiji, razumljivo priželjkuje ispunjenje hrvatskih prava («A kad bi se to dogodilo, Ugri i Nijemci morali bi se zanaovijek odreći svoje prevlasti i svoje ambicije i svojih nepravednih i umišljanih ciljeva, a u korist cijele Monarhije i onih naroda koje bi trebalo osloboditi sadašnje potlačenosti i što prije pozvati na veseliju suradnju za opće dobro» Isto: 214).

U kritici pak nerazdvojenosti vjerskih (kuranskih) i građanskih zakona, koja onemogućava reforme kod Turaka, što se lako aktualizira s obzirom na ulogu muslimana u suvremenom svijetu, a u vezi sa situacijom u Bosni i Hercegovini, preporučit će «slavnoj ruskoj naciji plemeniti naš narod Srba», jer se rješenje «istočnoga pitanja» ne može očekivati bez Srba, odnosno Rusa, što je isto:

«Sasvim je čudno koliko su ljudi iz najbliže carevine i službeno i izvan službe agitirali da odvrte Bosnu i Hercegovinu od Srba ili, što je isto, od Rusa te da katolike uvjere kako

njihovoj vjeri i religiji ne znam kakve opasnosti prijete od Rusa i Srba. Ništa se nije propustilo pokušati da se saberu brojni potpisi turskih boljara i katolika, kojima bi se dokazalo da Bosna zazire od Srba, te bi u slučaju nužde voljela pristati uz Austro-Ugarsku carevinu nego uz Srbiju» /.../

«S tom istom svrhom već od duže vremena vrše se agitacije među Slavenima Hrvatima, i ništa se ne propušta da se među dva brata, Srbe i Hrvate, izazivlje isprazno takmičenje i nesloga, dakako u prilog trećemu, koji je obojici smrtni dušmanin» (Isto: 218, 219).

Na kraju, slično kao i današnja ekološki orijentirana interkulturalna povijest i povijest književnosti u optimalnom konceptu konstruiranja novog identiteta, «biološkog identiteta, kulture ljudske vrste kao sastavnog dijela prirode», koji ne podrazumijeva poricanje povijesnih kultura, pa dopušta i «kulturnu autentičnost iz različitih tradicija» (Castells 2002: 133), Strossmayer je «uzvišenu svrhu» konvencije vidio u razumijevanju ljudskoga roda koji «teži za jedinstvom», pa je i zaključio da je vrlo važno «da dvije najstarije crkve tome najbožanskijem cilju prednjače svojom međusobnom slogom i novijim djelima međusobne ljubavi budu preteče konačne sreće» (Strossmayer 1971: 223). Nije slučajno da se ranije nego drugdje, upravo na području, u jeziku kojemu nemamo jedinstvena prezimena, pa unatoč gramatičkom jedinstvu on danas zaslužno ima više imena jer podjednako služi posebnosti kultura kao njihovu jedinstvu, došlo do razmišljanja o nužnosti jedinstva ljudskoga roda, kako ga danas shvaća i suvremena ekumenska teologija. Ovdje se pak perspektive Poljaka pjesnika Karola Wojtyły i ekskomuniciranoga švicarskog teologa Hansa Künga, združuju u djelovanju u «svrhu mira», interkulturalnoga, međureligijskoga dijaloga («nema ljudskoga suživota bez svjetskoga etosa nacija; nema mira među nacijama bez mira među vjerama; nema mira među vjerama bez dijaloga među vjerama» (Küng 2003: 160); «Radi suzbijanja rasizma, nacionalizma i svake diskriminacije po podrijetlu, Ivan Pavao II inzistira da se širokom i trajnom odgojnom akcijom poučava da svaka osoba ima jednako dostojanstvo i jednako pravo na taj dignitet, budući da su svi ljudi /kako poučavaju i židovska, i kršćanska, i muslimanska vjera/ stvoreni na sliku i priliku Božju» (Bešker 2005: 68).

I sasvim za kraj, upitajmo se što nam je potrebno danas da bismo dijalog među religijama, odnosno među kulturama, Strossmayerov vjerski i kulturni ekumenizam, razvili u pravcu «odgoja za mir», u interesu mira:

– potrebni su *ljudi* «koji se bolje informiraju i orijentiraju u odnosu na ljude iz drugih zemalja i kultura»;

– potrebni su *političari* koji «nastoje ostvariti međunarodnu koncepciju mira»;

– potrebni su *gospodarstvenici* «koji iznad svog uskog ekonomskog sektora» na svoje partnere gledaju kao na «ljude u potpunosti», uživljavajući se u «druge povijest, kulturu i religiju ljudi s kojima posluju»;

– potrebni su nam političari, diplomati, poslovni ljudi, službenici i *znanstvenici* ne s kvantitativno-statističkim pozadinskim znanjem, «nego s povijesnim, etičkim, vjerskim dubinskim znanjem» (Küng 2003: 157).

«Na nova, wspolna przyszłość potrzebna nam jest nowa, interkulturowa historia. A także interkulturowa historia literatury lub historia «wspolnot miedzyliterackich» (Kovač 2002: 182).

Umjesto sažetka

Strossmayerov vjersko-kulturni «ekumenizam», kao osobit tip predekumenske orijentacije Crkve kojoj je pripadao, danas se može sagledati, prije svega, kao proročko naviještanje aktualnog ekumenizma, kao zagovaranje dijaloga među kršćanima i njihovim kulturama, ali i u ideji «kulture mira», kakvu je u javnim istupima u Hrvatskoj zagovarao i Ivan Pavao II. Odnosno u kontekstu propovijedanja potrebe svjetskoga etosa, naročito potrebe «odgoja za mir», kakve nam *Projektom svjetskoga etosa* sugerira teolog Hans Küng.

«Čas u kojem ova knjiga izlazi u hrvatskom prijevodu obilježen je terorističkim napadom na svjetski tržišni centar u New Yorku i na Pentagon u Washingtonu, ratnim bombardiranjem Afganistana u svrhu obaranja talibanskog režima u toj zemlji, ratom u Iraku. Taj čas nije povijesni čas za ostvarivanje jednoga svjetskog međureligijskog dijaloga, ali on će zasigurno doći jer je njegova potreba i vrijednost neosporna a zahtjevnost njegova ostvarivanja diktat je univerzalnoga pluralističkog društva u kojem živimo» (Brajičić 2003: 15). Čitamo li danas *Memorandum ruskoj vladi god 1876.* dijelom i kao utopijsko-književnu poslanicu, uvidjet ćemo da se kritičke opaske prema Poljacima mogu čitati i kao samokritičke, hrvatske, «protukatoličke», s dobrom mjerom ekumenske obrane jedinstva Europe, odnosno projektirana jedinstva Svijeta. Kojemu je dijalog vjera, dijalog kultura i civilizacija, zapravo uvjet opstanka.

Ustrajati nam je Strossmayerovom upornosti, bez obzira što druga strana/druge strane ne prezaju ni od oružane prakse (terorizma).

Literatura

- Bešker I.* Tko je bio Ivan Pavao II / I. Bešker. Zagreb: Jutarnji list, 2005.
- Brajičić R.* Popratna riječ uz hrvatsko izdanje / H. Küng // Projekt svjetski etos, Velika Gorica: Miob naklada, 2003.
- Castells M.* Moć identiteta / M. Castells. Zagreb: Golden marketing, 2002.
- Kovač Z.* Poredbena i/ili interkulturalna povijest književnosti / Z. Kovač. Zagreb: Biblioteka Književna smotra, 2001.
- Kovač Z.* Slowiańskie wspólnoty międzylitarackie – południowoslowiańskie konteksty interliterackie / Z. Kovač // Narodowy i ponadnarodowy model kultury / B. Zieliński (ur.). Poznań, 2002. (Prevela Krystyna Pieniązek-Marković).
- Košćak V.* Josip Juraj Strossmayer, političar i mecena / V. Koščak. Osijek: Revija, 1990.
- Küng H.* Projekt svjetski etos / H. Küng. Velika Gorica: Miob naklada, 2003.
- Padovan I.* Hrvatski domoljub Josip Juraj Strossmayer: ogledi / I. Padovan (ur). Zagreb: Dom i svijet/Hazu/Naprijed, 1995.
- Strossmayer J. J.* Politički spisi / J.J. Strossmayer, F. Rački. Zagreb: Znanje, 1971.
- Tomljanovich W. B.* Biskup Josip Juraj Strossmayer – Nacionalizam i moderni katolicizam u Hrvatskoj / W.B. Tomljanovich. Zagreb: HAZU/Dom i svijet, 2001.
- Zima Z.* Biskup bez premca / Z. Zima // Novi list, XV/515, 17. travnja 2005, Rijeka: Mediteran.